

DESIGN ȘI TEHNOLOGII POLIGRAFICE

TENDINȚE ȘI INFLUENȚE ÎN ARTA CALIGRAFICĂ MEDIEVALĂ DIN MOLDOVA

ROCACIUC Victoria

Academia de Științe a Moldovei, Republica Moldova

Abstract: *This article is dedicated to the studying of the basic influencing processes and development tendencies in the Moldavian medieval calligraphy art from the end of XIV – the beginnings of XIX centuries. In the work the moments which have affected process of transition of the Moldavian medieval calligraphy art from religious to secular aspect are reflected.*

Key words: *calligraphy, art, medieval, writing (script), style.*

Articolul de față este consacrat studierii principalelor procese de influență și tendințelor de dezvoltare a artei caligrafice moldovenești din sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XIX-lea. În lucrare sunt evidențiate aspecte de influență a proceselor de trecere ale artei caligrafice moldovenești din evul mediu de la caracterul religios la cel laic. Obiectivul de bază al cercetărilor a constat în examinarea și sistematizarea datelor ce țin de artă caligrafică, care ar cuprinde, în special, problematica din perioada respectivă: caractere și principii de scriere, evoluția creației caligrafilor și miniaturiştilor marcanți, specificul artei caligrafice, genuri și tehnici de scriere. Printre metodele de bază în cadrul investigației au fost utilizate: metoda istorico-comparată, formal-stilistică, iconografică, iconologică, analiza și sinteza etc. Rezultatele cercetărilor pot servi drept introducere în cercetarea evoluției artei caligrafice moldovenești și în calitate de suport didactic.

Caligrafia este arta de a trasa corect caracterele scrierii și eventual de a le împodobi cu elemente decorative. În evul mediu, caligrafiile foloseau pene de gâscă cu ajutorul cărora obțineau linii mai mult sau mai puțin pline, după forma și înclinarea penei. Sufocat de aglomerarea ornamentelor, textul a fost curând degajat de acest decor pe măsură ce atenția caligrafilor s-a concentrat asupra punerii în valoare a inițialei primului cuvânt care trebuia desenată într-o mișcare continuă. În evul mediu, scriitorii dispuneau de instrucțiuni pentru copiat manuscrise (modus scribendi), care cuprindeau tehnici și modele de scriere [1].

În Moldova medievală, arta caligrafică ținea, în primul rând, de dezvoltarea culturii scrise. În cadrul evoluției, s-au conturat trăsături de diverse stiluri artistice, genuri, tipuri de scriere. Drept surse și metode de cercetare în acest domeniu

servesc caligrafia, codicologia și critica textelor, care studiază apariția și evoluția scrisului, inclusiv paleografia și hermeneutica. În cadrul acestora, printre obiectele cercetării, se disting diverse tipuri și forme de scrieri, manuscrise și acte, codex-uri, alcătuirea lor etc. Drept inițiere în domeniul caligrafiei poate servi cartea cu același generic, semnată de Ilie Bogdesco [2].

În Moldova, arta miniaturii și caligrafiei s-a dezvoltat pe la sfârșitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XIX-lea și a fost practică în scriptoriile mănăstirești. Copierea cărților era, în linii mari, similară celei din Bulgaria și Bizanț [3].

Arta miniaturii și caligrafiei moldovenești medievale a parcurs mai multe etape de evoluție. Primele realizări importante se datorează epocii lui Alexandru cel Bun (1400-1432), când la mănăstirea Neamț activează călugărul, caligraful și miniaturistul Gavriil Uric. Perioada lui de formare, miezul secolului al XV-lea, corespunde cu momentul în care în Moldova vor pătrunde mai multe manuscrise de origine bizantină sau armeană și este lesne să ni-l imaginăm pe Gavriil Uric, ca de altfel și pe alți caligrafi moldoveni din acele timpuri, asimilând anumite procedee compoziționale și unele elemente din manuscrisele cercetate. Spectaculoasa apariție a Tetraevangheliarului din 1429, caligrafiat și decorat de monahul Gavriil Uric la mănăstirea Neamț, reprezintă în mod cert începuturile și direcția în care va evolua miniatura românească; acest manuscris a devenit etalonul și principala sursă de inspirație pentru generațiile următoare de caligrafi și miniaturiști. Credem că este vorba de „Evangheliarul doamnei Marina” (soția lui Alexandru cel Bun) din 1429, lucrare ce se păstrează în prezent la Biblioteca Bodleiana a Universității din Oxford. Excelența capodoperei se evidențiază prin punerea în pagină a textului și scrierea de o mare eleganță, cu trăsături expresive pentru fiecare literă. Inițialele decorate în stilul arabescului, vinițele și frontispiciile servesc drept exemple impresionante ale ornamenticii din acele timpuri. În frontispicii, textura foarte bogată a motivelor ornamentale se înscrie într-un cadru-suport, unitatea compozițiilor fiind asigurată de rigoarea diagonalelor și motivelor dispuse în cerc. Ductul linear de o rară eleganță și grație este organizat fără ornamente sau elemente de prisos. Motivul ornamental de bază este palmeta interpretată în diferite variante, cât și elemente decorative din arta populară locală pe care Uric le plasa la colțurile frontispiciilor sale, producând astfel un efect compozițional.

Frontispiciile lui Gavriil Uric reprezintă improvizații pe o temă de origine bizantină: cercuri și linii întretăiate încadrate decorativ, potrivit tipului geometric, ele ocupând o jumătate de pagină. Literele de la începutul textului sunt majuscule (4-5 cm) și împodobite cu motive florale. Frumoase vinițe marchează sfârșitul fiecărei evanghelii. Sunt utilizate culori vii – roșu, verde, albastru, galben. Cu toate acestea, se observă anumite derogări de la canonul bizantin. O înmuiere a rigidității liniilor, o armonizare mai subtilă a culorilor sunt trăsături specifice propriei sensibilități lui Gavriil Uric. Gavriil Uric a copiat, între 1413-1449, cca 13 manuscrise religioase slavone și grecești, pe care le-a decorat cu miniaturi, unele solicitate de Alexandru cel Bun și răspândite astăzi la Oxford, Moscova, București. Prin moștenirea lăsată, el ilustrează preocupările similare ale călugărilor din Europa de pe acele timpuri, indiferent de confesiunea creștină căreia aparțineau sau aparțină la vreun centru cultural și religios specific zonei românești. Cel mai vechi manuscris cunoscut este „Tetraevanghelul” din 1424, păstrat la Moscova în Muzeul Istoric. Mănăstirea Neamț a fost unul dintre așezămintele cu o deosebită contribuție la dezvoltarea culturii și artei românești medievale. Așezământul posedă cea mai mare bibliotecă mănăstirească, de 18.000 volume, cu manuscrise de mare valoare: peste 200 în limba slavonă, peste 80 în limba greacă, 150 în limba română din secolele XIV- XV.

Timpul domniilor lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare este apreciat drept perioadă de aur a manuscriselor moldovenești. Pe la sfârșitul secolului al XIV-lea și în primele decenii ale secolului al XV-lea, în vremea Mușatinilor, copiii moldoveni de manuscrite își formează un stil propriu, unic și inconfundabil – așa-numitul izvod moldovenesc, apreciat în mediul creștin prin deosebită măiestrie și perfecțiune.

Principalele scriptorii (scriptorium – săli special amenajate pentru copierea cărților) și ateliere de miniaturisti au funcționat în Moldova, încă de la începutul veacului al XV-lea, la Neamț, și apoi, după 1470, la mănăstirea Putna, la care s-au mai adăugat cele de la Dragomirna, Bistrița etc.

Școala de la Neamț a continuat în vremea lui Ștefan cel Mare (1457-1504), la mănăstirea Putna. Numărul caligrafilor și miniaturistilor școlii de la Putna este amplu și operele lor rămân viabile până în secolul al XVII-lea: Teodor Mărișescu (a activat între anii 1491-1502), Paladie (1488), Spiridon și Nicodim (1502), Ghervasie (1665). Școala putneană a format ucenici, care au promovat arta caligrafiei în alte mănăstiri moldovenești: Neamț, Bistrița, Probota, Dragomirna [4]. În epoca ștefaniană, se formează o pleiadă întreagă de caligrafi, cei mai iscusiți din ei fiind aduși sau formați la Putna. Casian, Chiriac, Vasile și Iacov au venit la Putna gata formați. Paladie, Spiridon, Filip și Paisie s-au format în scriptoriul putnean. În primele decenii ale secolului al XVII-lea, cel mai eminent caligraf și miniaturist a fost mitropolitul Anastasie Crimca, discipol al școlii de la Putna, care a activat la mănăstirea Dragomirna. Activitatea scriptorială era caracteristică pentru majoritatea mănăstirilor, inclusiv pentru unele de dincoace de Prut (în primul rând, Căpriană), însă liderul incontestabil era scriptoriumul putnean, fiindcă lui îi erau adresate majoritatea comenzilor domnești, acestea presupunând și o finanțare privilegiată.

Dintre genurile de cărți manuscrite care au fost lucrate în epoca ștefaniană și care au contribuit în mod deosebit la faima internațională a școlii moldovenești trebuie menționate, în primul rând, Tetraevanghelele (cuvânt grecesc care înseamnă, ad-litteram, patru evanghelii). Ele conțin scrierile evangheliștilor dispuse în ordinea succesiunii lor din Noul Testament: Matei, Marcu, Luca, Ioan (spre deosebire de Evanghelie, în care ordinea este inversă). Tetraevanghelele lucrate din porunca lui Ștefan sunt somptuoase, caligrafiate pe foi de pergament și dispun de repertoriul complet al elementelor decorative specifice genului: sunt scrise în semiunciale, cu cerneală neagră alternată frecvent cu chinovar și cu cerneală de aur. Paginile de titlu sunt decorate cu mari frontispicii policrome, dominate de motivul cercurilor înălțate în variate combinații; titlurile evangheliilor sunt scrise cu litere capitale de aur; inițialele și unele majuscule sunt ornate cu vreji împlețiți și cu înfloriri policrome; cu excepția Tetraevanghelului lucrat în 1489 de Paladie, fiecare evanghelie e precedată de o excelentă miniatură în plină pagină, reprezentând chipul evanghelistului respectiv. Scoarțele sunt ferecate în plăci de argint, decorate întotdeauna cu scena Învierii (Anastasis) pe prima copertă și cu scena Adormirii Maicii Domnului, pe ultima. Capodopera genului este Tetraevanghelul scris și miniat, din porunca domnitorului, de către ieromonahul Nicodim, în 1473, la mănăstirea Putna și ferecat în 1487 la mănăstirea Humor, donat acesteia de către Voievod (din care cauză e numit Tetraevanghelul de la Humor). Ieromonahul Nicodim copia în 1473 un Tetraevanghel pentru mănăstirea Humor, în care a fost identificat portretul de tinerțe al voievodului, înfățișat ingenunchat, oferind Evanghelia Sfintei Fecioare Maria, așezată pe tron, cu pruncul Iisus în brațe. Alți caligrafi și miniaturisti de seamă de la Putna au fost monahii Casian, Chiriac, Paisie, Vasile, Paladie, Filip, ieromonahii Iacov, Spiridon și Ghervasie și preotul Ignatie din Coțmani.

În colecțiile patrimoniale din Republica Moldova sunt atestate manuscrise (fără miniaturi) din secolele XIV-XIX, ale căror unice imagini sunt frontispiciile și inițialele miniate (fondul de carte veche al mănăstirii Noul Neamț, depozitat la Arhiva Națională) [6]. Aceste manuscrise constituie vestigii valoroase ale artei medievale.

Tendențele umaniste prezente în cultura noastră erau dependente, în primul rând, de orientarea spre valorificarea fondului larg de idei al tradiției bizantine. Se știe că arta caligrafiei și miniaturii moldovenești medievale era influențată de arta bizantină, însă, spre deosebire de aceasta, miniatura moldovenească era lipsită de rigiditate și ascetism, iar chipurile înveșnicite se vedeau mult mai meditative și elegante. În același timp, în arta caligrafică din acele timpuri, se pot observa și reminiscențe ale influenței renaștentiste. Recunoscând la început izvoadele manuscriselor bizantine și a celor armeano-georgiene – împodobite bogat cu viniete și vrejuri de flori, păsări în frunziș, evangheliști cuprinși în margini de palmete, cu inițiale mari și frontispicii în entrelacșuri – caligrafii din perioada de aur a manuscriselor moldovenești, au dat acestor capodopere un suflu marcat de sensibilitatea specifică și iscusința aparte a artiștilor autohtoni.

Scriptoriile în care lucrau copiii moldoveni erau înzestrate cu ustensilele necesare: pene de scris, vase pentru culori, rezerve de pergament și hârtie, mese și planșete oblice de scris, linii, compasuri, modele de ilustrații, materiale pentru legatul manuscriselor etc. Datele despre tehnica copierii și executării artistice a cărților-manuscris sunt fragmentare. Putem doar presupune, că asupra manuscrisului lucrau câțiva meșteri-grămăticii. Pe ultimele pagini ale cărților, munca asupra cărora dura luni, iar uneori chiar ani de zile, copiii mărturiseau cu multă tristețe despre dificultățile înfruntate în procesul scrierii. Aproximativ în perioada în care a activat mitropolitul Anastasie Crimca, în scriptorii, în virtutea numărului mare de comenzi, apar specializări în funcție de lucrările ce trebuiau efectuate: caligrafi, miniaturişti, rubricatori (de la latinescul *rober* – roșu, adică cei care lucrau cu chinovar sau cu miniu). Artă scrisului va căpăta în acele timpuri trăsăturile proprii stilurilor renaștentist și baroc.

În Moldova secolele XV-XVI, cartea-manuscris se executa, de regulă, pe pergament. Tot pe pergament se scriau și documentele emise de cancelaria domnească. În Moldova, producție autohtonă de hârtie nu s-a înregistrat decât cu mare întârziere. În evul mediu, precum a stabilit savantul Alexandr Iațimirski, în Moldova, „înainte de a utiliza hârtia (importată), de cele mai dese ori, se „așternea” un strat subțire de ceară peste ea și se netezea bine cu o anumită unealtă, probabil de os. De aceea, uneori această hârtie poate fi ușor confundată cu pergamentul”.

Faima copiștilor, caligrafilor și miniaturiştilor moldoveni a ajuns departe de hotarele Moldovei. Măiestria copiștilor din Moldova a influențat evoluția artei caligrafică din țările vecine. Având drept scop de a-și perfecționa tehnicile de lucru, mulți copiști și caligrafi din Rusia, Ucraina și din alte țări se stabileau în mănăstirile din Moldova și, la momentul oportun, reveneau în patria lor pentru a-i învăța și pe alții să copieze și să ilustreze manuscrisele conform modelului moldovenesc. Cu toate acestea, și moldovenii plecau pe alte meleaguri (Lvov, Veneția etc.) pentru a studia arta scrierii manuscriselor.

Ar fi de menționat, că maniera și procedeele de execuție grafică a scrisului moldovenesc au influențat într-o măsură oarecare asupra manuscriselor rusești din secolele XV-XVI. Astfel, scrierea semiuncială manuscriptică din Moldova a dobândit un statut cu totul remarcabil, încât a fost în stare să influențeze nu numai scrierea manuscriselor chirilice din celelalte țări române, ci și din spațiile de dincolo de hotarele teritoriilor locuite de români. Specialiști cunoscuți în materie au arătat, că acestea au

influențat, în secolul al XVI-lea, manuscrisele velicoruse, mai mult chiar, și pe cele ruso-apusene, adică bieloruse, acestea fiind executate după modelele celor moldovenești. Drept exemplu al acestei situații poate servi Triodul rus din 1466. (Triodul, din gr. triodion – „trei cântece”, conține slujbele bisericesti ale tuturor zilelor premergătoare Paștelui (de la Duminica vameșului și a fariseului până la sfârșitul Săptămânii Patimilor, adică pe parcursul celor 40 de zile ale Postului Mare). Și alte manuscrise executate în Rusia și Ucraina au drept prototip modele moldovenești. Mai mult decât atât, unele forme (contururi) de litere practicate în Moldova au servit drept mostre pentru primele matrice tipografice moscovite. În secolul XVI, între Moldova, Moscova, Kiev și Lvov au avut loc schimburi culturale, care au condus la dezvoltarea artei caligrafice, iar ulterior și a celei poligrafice, a tipăriturilor.

Scrierea manuscrisă cunoaște două categorii de texte: codice și documente. Prima scriere, numită în terminologia medievală librăria, era reprezentată de literatura manuscritică executată în scriptoriile mănăstirești. A doua categorie, cea documentară (diplomatică), era executată în cancelariile domnești după canoanele acestor instituții. Între aceste două categorii de scriere au existat anumite deosebiri.

Scrierea semiuncială manuscritică în Țara Moldovei a fost prezentă încă din secolul al XV-lea. După modul de folosire în scrierea minusculă a grafemelor de alt tip grafic, Damian P. Bogdan relevă două tipuri de scriere minusculă: veche și nouă. Minuscula manuscritică veche, cât și cea nouă, se întâlnește și în manuscrisele din Moldova.

Practicismul, cerințele școlare, precum și multe alte probleme cotidiene au determinat utilizarea unei scrieri mai raționale și mai economice, mărunte și clare, care făcea lizibilitatea cuvintelor și a rândurilor mai rapidă. Așa s-a ajuns la o scriere cursivă. Scrierea cursivă se deosebește de celelalte scrieri prin faptul că mărimea literelor este mai mică; cât și prin întinderea și rotunjirea liniilor drepte ale grafemelor. Se cunosc câteva variante și două tipuri de această scriere. Originea primei variante a cursivei de tip I este prezentă în grafia cursivă a manuscriselor medio-bulgare, cum ar fi, de exemplu, copia medio-bulgară din 1350 a traducerii slave a Cronicii lui Constantin Manasses. Acest tip de scriere are la origine unele manuscrise bizantine. Precum menționează Alexandru Iațimirski, cursiva individuală, a doua variantă a cursivei de tip I, a creat-o Gavriil Uric. Cursiva de tip II constituie o stilizare a scrisului semiuncial al textelor paleografice româno-slave.

Baza scrisului slavo-român și româno-chirilic au constituit-o grafemele chirilice. Or, în afară de acestea, mai pot fi întâlnite grafeme grecești și latine în combinație cu cele chirilice, precum și cifre arabe care înlocuiesc slovele-cifre. Acest fenomen este specific nu numai scrierii chirilice, dar și altor scrieri, deoa-rece influența externă era inevitabilă. Cifrele arabe, o invenție a indienilor, au fost aduse în Europa prin intermediul arabilor, în secolul al XIII-lea, și au intrat în uzul general în secolul al XV-lea.

În Moldova, cifrele arabe sunt utilizate pentru prima dată de Luca Stroici, acesta semnând în grafie latină și punând anul 1580 cu cifre arabe. De fapt, există mai multe acte semnate de acest cărturar, în care data sau anul sunt redată cu cifre arabe.

Începând cu secolul al XVI-lea, în baza scrierii slavo-române, se dezvoltă cea româno-chirilică. Ultima va cunoaște pe parcursul secolului XVI-XIX variante de scriere proprii, în care vor fi utilizate tipurile scrierilor neoslave, latine și romanice din epoca respectivă. Pe parcursul perioadei menționate, scrisul manuscris era însoțit de cel de tipar, care are o evoluție proprie, dar cu influențe reciproce.

Cărțile medievale moldovenești erau decorate cu inițiale, ornamente pe câmpuri, chenare decorative, frontispicii și viniete; puteau avea imagini mici ce serveau drept decoruri sau imagini în plină pagină.

În epoca istorică analizată, cultura slavonă a cunoscut o dezvoltare unitară pe teritoriul Moldovei. Ea s-a ridicat la o deosebită valoare cărturărească și artistică prin manuscrisele epocii lui Ștefan cel Mare, centre ale scrisului slavon fiind mănăstirile Bistrița, Putna și Neamț. Cărțile manuscrise alcătuite în timpul marelui voievod s-au remarcat prin miniaturile lor scilpitoare, prin frontispicii, viniete și litere ornate. Între școlile de caligrafi din diferite țări, cea din Moldova, prin meșteșugul desăvârșit al punerii în pagină, prin grația titlurilor scrise cu roșu și aur, prin amestecul de aur și culori, s-a distins în mod deosebit, făcând din lucrările făurite aici adevărate capodopere. Scrise, mai bine zis pictate, într-un singur exemplar, acestea au astăzi valoare de unicat, secretul lor rămânând, în mare măsură, necunoscut.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, cu străduința mitropolitului Varlaam, Vasile Lupu a înzestrat capitala Moldovei cu o tiparniță. Acest eveniment a avut drept consecință trecerea activității copiștilor și miniaturiştilor pe planul al doilea, pentru a face loc meșterilor-gravori și tipografilor.

Manuscrisele din secolul al XVIII-lea sunt, în general, modeste ca înfățișare. Frontispiciile policrome au devenit tot mai rare, iar ilustrațiile imitau gravurile din tipărituri. Influența tiparului era atât de profundă, încât, uneori, manuscrisele erau completate cu xilografuri.

Constituind o sinteză a izvoarelor bizantine, renescentiste și baroce cu trăsături autohtone, manuscrisele medievale reprezintă un capitol important în istoria culturii moldovenești. Pe parcursul evoluției, timp de câteva secole, acest domeniu a parcurs calea de la aspectul religios, de canon, cu influențe reciproce a artei tipăriturilor, la cel profan, cu trăsături vădite de libertate artistică. Operelor din acest timp le este specifică eleganța, sobrietatea, caracterul viguros și somptuos. Caligrafii și miniaturişti de referință, inspirându-se din sursele tradiționale bizantine, influențând creația succesorilor și formând noi școli de artă a manuscriselor, au lăsat o moștenire artistică desăvârșită și inconfundabilă. Studiind cărțile manuscrise medievale, avem posibilitatea să reconstituim procesul de afirmare a culturii noastre naționale, să urmărim procesele de laicizare a artei și de modernizare a ei.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

- [1] Olteanu V. *Din istoria și arta cărților. Lexicon. Vademecum pentru editori, ziaristi, tipografi, bibliotecari, librari, documentariști, arhiviști, muzeografi, profesori, studenți*. București: Ed. Enciclopedică, 1992, p. 63, 252.
- [2] Богдеско И. *Калиграфия*. Санкт-Петербург: Агат, 2005, 176 с.
- [3] Кирияк В. *Картя ши типарул ын Молдова (ын секолеле XVII-XVIII) (скице дупэ materiale депозитате ын Униуня РСС)*. Кишинэу: Картя молдовеняскэ, 1977, p. 17-19.
- [4] Simionescu D., Buluța G. *Scurta istorie a cărții românești*. București: Ed. Demiurg, 1994, p.14.
- [5] ANRM, F 2119, inv.2.
- [6] Dragnev D., Gumenăi I. *Paleografia slavo-română și româno-chirilică*. Chișinău: Civitas, 2003, p. 36-43.